

О. Д. Василюк

ПОБУТ Й АДАТНЕ ПРАВО КАРАЧАЇВЦІВ ТА БАЛКАРЦІВ У ДОСЛІДЖЕННЯХ МАКСИМА КОВАЛІВСЬКОГО

Відомий дослідник Кавказу Максим Максимович Ковалівський по праву належить до плеяди визначних учених, яких виховала українська земля. Народився він 8 вересня 1851 р. в батьківському маєтку, що знаходився неподалік від слободи Ольшанки Харківської губернії. У 1868 р. закінчив із золотою медаллю Третю Харківську чоловічу гімназію та вступив до юридичного факультету Харківського університету. Після завершення навчання там у 1871 р. він ще п'ять років продовжував свою освіту в Берліні, Парижі та Лондоні.

1877 р. Максим Максимович повернувся на батьківщину та почав викладати на юридичному факультеті Московського університету. Там він познайомився з професором цього університету, відомим етнографом, мовознавцем, археологом та фольклористом, майбутнім ректором Московського Лазаревського інституту східних мов (1897–1911) та академіком Санкт-Петербурзької академії наук (з 1911 р.) Всеволодом Федоровичем Міллером (1848–1913). З 1879 р. вони разом два роки видавали журнал “Критическое обозрение”. Максим Максимович, який до знайомства з Міллером більше цікавився аспектами державного права європейських держав, відкрив для себе світ Кавказу, що, без сумніву, значно вплинуло на його наступну наукову діяльність. З 1883 р. він став членом етнографічного відділу Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії.

З метою найглибшого пізнання історії, права та побуту кавказьких народів М. М. Ковалівський здійснив декілька етнографічних експедицій у цей регіон разом із колегами, з якими в подальшому багато та плідно співробітничав у різноманітних сферах. У першу поїздку він вирушив разом із В. Ф. Міллером у 1883 р., потім у 1885 р. разом з економістом І. І. Іванюковим та композитором С. І. Танєєвим, а у 1887 р. – з юристом Ю. С. Гамбаровим. Результатами експедицій Ковалівський ділився у своїх численних лекціях зі звичаєвого права кавказьких горців на засі-

даннях етнографічного відділу, а також у публікаціях у “Вестнике Европы”: “В горских обществах Кабарды” (1884 р., у співавторстві з В. Ф. Міллером) та “У подошвы Эльборуса” (1886 р., у співавторстві з І. І. Іванюковим). До речі, Максим Максимович став видавцем цього журналу у 1909 р., разом же з Іваном Івановичем Іванюковим випускав газету “Страна” у 1906–1907 рр. А з Юрієм Степановичем Гамбаровим вони були серед фундаторів Російської вищої школи громадських наук, заснованої у 1901 р. в Парижі, в діяльності та функціонуванні якої обидва брали активну участь, а Максим Максимович ще й фінансову.

Зліва направо: С. І. Танєєв, М. М. Ковалівський, І. М. Урусбієв,
полковник Д. О. Аглінець, М. К. Михайловський,
І. І. Іванюков (фотографію зроблено членом експедиції,
тифліським фотографом Д. І. Єрмаковим)

Ковалівський узагальнив отриманий в експедиціях матеріал у своїх фундаментальних дослідженнях: “Современный обычай и древний закон” (1896 р., 2 томи) та “Закон и обычай на Кавказе” (1890 р., 2 томи). Цікава для нас і стаття “Клан у аборигенных племён России”, яка була опублікована англійською мовою і тільки в 2002 р. перекладена російською.

Під час експедицій 1883 р., що проходили територіями Балкарії, Карачая, Кабарди та Північної Осетії, Ковалівському та Міллеру вдалося зібрати багатющий фактичний матеріал, що дуже допоміг Максиму Максимовичу в подальшому написанні його праць. Дуже важливим етапом дослідів учені вважали археологічні розкопки. Знайдені під час них артефакти передавалися до московських Історичного та Етнографічного музеїв. Пізніше Ковалівський констатував: “Одна витрина в историческом музее занята результатами моих собственных исследований в горных пещерах прилегающих к аулу Хасаут, расположенному на недалеком расстоянии от Эльбруса” [Мизиев 2010, 101]. У листі до В. Ф. Міллера від 8 серпня 1887 р. Ковалівський писав: “Кое-что будет небезынтересно и для тебя, как заведующего Этнографическим музеем. Я купил, между прочим, полный мужской и женский костюмы, набрал черепов, купил три шашки с надписями” [Калоев 1963, 163].

Археологічні розкопки проводилися вздовж річок Баксан, Безенги, Чегем та Черек, які є притоками річки Малки (Балки). Ковалівський завжди користувався нагодою провести розвідки, коли місцеві жителі розповідали про цікаві місця. Наприклад, біля околиць Исхауата їм показали вибиті в скелях печери з людськими кістяками. Добратися до них можна було лише за допомогою високої драбини. Зробивши таку з підручних матеріалів, члени експедиції спромоглися оглянути одну з гробниць. Цю наскельну усипальню Ковалівський вважав родинною, а предмети, що там були знайдені, – залишки одягу з шовкової тканини, дерев'яний кухоний посуд та прикраси, оброблені клапті шкіри, візантійські монети – нині зберігаються у фонді Ковалівського Державного історичного музею. У наш час за їхньою допомогою проводиться атрибуція речей з археологічних розкопів Північного Кавказу. Сучасні дослідники визначають приналежність цих наскельних гробниць кавказьким булгарам VII–X ст. [Мизиев 2010, 104].

Могилиники іншого типу були досліджені в Озроково на горі Калакол (на її підгірку збереглися залишки старовинної фортеці – *кала*). По всьому схилу гори були викладені, як сходинки, великі рівні камені, що прикривали входи до склепів. За одним із каменів ішов довгий лаз, який допомогли розчистити місцеві жителі, за ним – дверцята. Було помітно, що цю могилу ніхто не

чіпав кілька століть. Знайдені в гробницях кістяки вразили своїми черепами – грушоподібної форми. Ковалівський вважав, що це могло бути наслідком одягання ще в дитинстві обручів на голову, що стискали її та змінювали форму, видовжуючи череп. Констатує – таке було притаманно гуннам. Він також зазначав, що, напевно, всі мерці були покладені у могилу одночасно, що говорить на користь версії: це могила чоловіка, разом з яким поховали дружину та челядь. Про що свідчили й інші речі, знайдені там та в сусідніх склепах, в тому числі чудова золота брошка візантійської роботи. Безсумнівно, цими місцевостями пролягав Великий шовковий шлях до Візантії [Ковалевский 1884, 587].

Ковалівський зазначав, що, на жаль, у багатьох поселеннях місцеві жителі часто-густо використовували каміння з могильників для своїх побутових потреб, таким чином фактично знищуючи їх. Знайдені предмети, особливо коштовності, забиралися і теж часто просто використовувалися родиною. У таких випадках дослідники намагалися викупити ці речі, багато з яких представлені нині в археологічному відділі Історичного музею.

Загалом вивчення матеріалів, отриманих в експедиціях, засвідчило, що в цих ущелинах раніше мешкали осетини, а тюркські народи, що змінили їх на цих землях, отримали та прийняли назву басейну річки Балки – Балкари, й таким чином “унаслідували вместе со страной” ще й ім’я – балкарці. У той же час Карачай отримав свою назву від переселенців.

Їхніми проводирями цими землями були представники впливового та поважного князівського балкарського роду Урусбієвих – Ісмаїл та Сафаралі (батько та син). Цей рід фактично володів Баксанським міжгір’ям. А його представники були широко відомі в наукових та культурних колах Росії, неодноразово й раніше допомагаючи розмаїтим експедиціям. Величезна користь від цього знайомства полягала не тільки в освіченості цих людей, але й у їхніх знаннях з історії, побуту, звичаїв балкарського народу. Супровід Урусбієвих значно полегшив мандрювання Ковалівського та його колег, оскільки відкрив їм “самый широкий доступ к горскому гостеприимству” [Ковалевский 1884, 541].

Декілька діб мандрівники провели в будинку Хамзата Урусбієва в Нальчику. У статті подається доволі детальний опис цього

міста. Але особливу увагу автора він привернув як “местопребывание горского словесного суда”, що має “для юридического быта окружающего местного населения” виняткове значення. Оскільки значна частина людей, що перебували в місті, знаходилися там саме заради судових засідань. Ковалівський констатує, що “в стране, которая по разнообразию своего этнографического состава не допускает и мысли о едином земском праве, среди населения, которое в течение столетий не знало не только писанного закона, но и письменности, не есть ли обычай – единственный руководитель судей, а его глашатаи – природные присяжные, призванные постановлять... решение одинаково по вопросам права и факта?”. Далі зазначає, що “временные правила для горских словесных судов, от 30 декабря 1869 года, вполне сознают необходимость всецелого господства обычая и допускают применение русских законов лишь в случаях, относительно которых обычай не сложился”. Автор вважає, що більшість справ розглядалися в усній формі для того, щоб уникнути витрат на діловодство, а безпристрасність вироків гарантувалася колегіальністю та публічністю. Рішення у справах родинних, спадкових, про розлучення та позашлюбних дітей, як пов’язані з віровченням Корану, приймалися, спираючись на шаріат, і місцевий кадій при їхньому розгляді робив вказівку на закон. Вироки ж у справах про смерть чи бійку, про попередження або припинення кровозмішування, про крадіжку зі зламуванням або про викрадення жінки вимагали затвердження керівника області. Голос головуючого (зазвичай із росіян) був вирішальним, коли голоси розподілялися порівну. Існувало в горянському судочинстві й право на апеляцію, хоча й не в усіх випадках справ [Ковалевский 1884, 545–546].

Разом із тим, тривалість знаходження справ у суді (нерідко зустрічалися випадки, коли учасники процесу тижнями були відсутні вдома) призводила до негативного ставлення до них, таким чином “по мнению самих даже членов этих судов, горцев по происхождению, – правительство не могло бы оказать большей услуги, как приступивши к немедленному закрытию этих очагов сутяжничества, взяточничества и волокиты” [Ковалевский 1884, 545]. Автор зазначає, що до цього призводила невелика кількість членів суду (зазвичай троє) і покладені на нього також нотаріальні обов’язки та справи, подібні до російських опікунських рад.

Тому скупчення більш, ніж 2000 нерозглянутих справ нікого не дивувало. Горяни терпляче чекали на свою чергу роками.

Водночас Ковалівський зазначає, що в збірнику балкарських адатів, укладеному 1844 року під керівництвом князя Голіцина (начальника центру Кавказької лінії), повідомляється, що горяни не знають постійних судів, і всі справи розбирають за допомогою приватних посередників. Учасників таких зібрань обирали з усіх станів однаково, керуючись їхньою громадською вагомістю. Але голоси посередників, що належали до найстарішого аулу Балкарам, були вирішальними. Вони навіть мали право перегляду рішень, якщо якась зі сторін суперечки була не задоволена [Ковалевский 1884, 574–575].

Виконання рішень таких громадських судів цілковито покладалося на добру волю сторони. Хоча, зазвичай, таубій все ж контролював цей процес. Якщо ж рішення таки не виконувалося добровільно, тут в дію вступав громадський осуд. Максим Максимович наводить паралелі з історії стародавніх слов'ян та стародавніх германців. У них, так само, засуджувався рід, що не виконував рішення громади. Не каралося навіть убивство членів такого роду, а їхнє майно можна було грабувати (хоча найчастіше воно переходило у власність князя). Ковалівський вважає, що це свідчить про приблизну рівність прав, які мали таубії порівняно зі слов'янськими князями та германськими кунінгами. Водночас, якщо в одному аулі одночасно мешкали декілька таубіїв, то кожен такий рід ставав так би мовити окремою державою, а аул був як конгломерат маленьких держав. Але поступово розрізнені роди об'єднувалися. І майже всі, нині політично розвинені народи, пройшли такий шлях становлення [Ковалевский 1884, 575–576].

У своїх роботах Ковалівський також дає детальний опис різнобічних сфер життя горян та пов'язаних із ними звичаїв. Так, він констатує, що хоча громаду зазвичай очолює старійшина, рішення його не одноосібні, бо вагоме значення має й загальна думка всіх членів родини. Якщо її немає – то й, наприклад, продаж землі може бути визнаним недійсним. А той, хто виступав проти, завжди має право перекупити її у покупця за ту ж саму суму грошей. “Неразделенность и неотчуждаемость семейного имущества, – констатує автор, – нарушаемая лишь при согласии на раздел или продажу всех однодворцев, причина тому, что по

обычному праву горских татар совершенно чужд принцип свободы дарений; дарения равно невозможны, будут ли они сделаны в дарственной или завещательной форме” [Иванюков, Ковалевский 1886, 558]. Винятки з цього правила були можливі лише при даруванні на користь релігійних установ, але ця дія вважалася небезкорисливою, оскільки в майбутньому дарувальник мав отримати милість від Бога. Ковалівський зазначає, що за адатним правом поняття заповіту не існує до сьогодні, тоді як шариат допускає його, як і багато інших речей [Иванюков, Ковалевский 1886, 558–559].

Згодом у гірських аулах з’являється й інститут приватної власності на землю. Це відбувалося різними шляхами, в тому числі й воєнними загарбаннями. Як приклад Максим Ковалівський наводить історію появи маєтку князів Урусбієвих. Як знавець європейського середньовічного права він проводить аналогії із середньовічною Європою, коли у власності феодалів залишалися землі, отримані внаслідок застосування зброї, і які в подальшому теж захищалися за допомогою зброї [Иванюков, Ковалевский 1886, 559–560].

Дуже цікавим є опис обмінних та позичкових стосунків у горян. Оскільки ті практично не користувалися формою завдатку та недотримки, їхню роль виконували порука та застава, до того ж у найдавнішій їхній формі. А саме: «первое носит следы заложничества, при котором возможны одинаково имущественная и личная отвественность поручителя; второе имеет характер имущественного займа, так как пользование земельным участком предоставляется кредитору во всё время продолжения ссуды. Такого рода залог известен под названием “бегенды”» [Иванюков, Ковалевский 1886, 560–562]. Автор детально описує, як вираховувалися відсотки позики, коли ними вважалися народжені коровою телички. Якщо борг був багаторічним, то відсотками вважалися й телята теличок від корови, що була у заставі. А її молоко переводилося в різноманітні форми, наприклад, за рік молока назбирувалося на двох баранів, які в свою чергу прирівнювалися до частини корови (одна корова = сім баранів). Тобто корова була не тільки заставою, але й мірою боргу. І навіть коли у побуті горян з’явилися гроші, основний принцип не змінився. Тільки тепер корова прирівнювалася, наприклад, до 10 карбованців.

Родинне право теж не залишилося поза увагою дослідника. Він дає детальний опис весільних обрядів, зокрема, імітування крадіжки нареченої, переховування нареченого, обов'язку чоловіка попервах жити на чужому подвір'ї, забороні з'являтися перед очима тещі та ін. Автор зазначає, що все це існує в практиці й донині, з покоління у покоління, як дорогоцінний залишок архаїчного минулого [Иванюков, Ковалевский 1886, 564–567].

Особливо докладно він аналізує майнові права жінок, які поступово змінювалися під впливом шариату. Тоді як за адатним правом унеможлиблювалося отримання жінкою спадку, як від батька, так і від чоловіка (так зберігався накопичений поколіннями родинний статок), то з часом калим, що сплачувався за наречену, став її особистою власністю. Усі подарунки з боку родичів дружини також належали їй. Жінка отримала право продавати своє майно та не відповідати за борги чоловіка. Тобто між майном подружжя встановлювалася повна нарізність. І хоча в гірських аулах чоловік рідко був одружений більше ніж з однією жінкою, співмешкання з рабнями було звичним явищем. Чоловік міг бити дружину, але її вбивство вже мало бути суворо покарано. Розлучення ставало можливим лише за згодою обох сторін, але з різними майновими наслідками. З'явилася й частка спадку для вдови, однак вона була тим меншою, чим більше в неї було дітей. Після смерті бездітного подружжя спадкоємцями ставали брати покійного, а за браком останніх – увесь рід. Цікавим Максим Максимович уважав і той факт, що незважаючи на такі поступові зміни, таубій і надалі міг одружуватися з дівчиною тільки рівного з ним роду. Тоді як князівська донька могла вийти заміж і за чоловіка нижчого стану. Він пояснював це тим, що навіть у князівських родах дівчата часто були бідними, оскільки за адатом не отримували батьківського спадку, й це зменшувало їхню шлюбну перспективу. Тому традиція й надавала їм право шукати чоловіка серед інших суспільних станів. Водночас дівчата, що не вийшли заміж, могли залишатися в батьківському домі до самої смерті, іноді за все життя не покидаючи його меж [Иванюков, Ковалевский 1886, 567–571, 574].

Мандрівки на Кавказ Максима Ковалівського не тільки збагатили його основою для наступних досліджень, але й сприяли появі цілої плеяди його послідовників – фактично було створено

школу етнографів, що займалися вивченням адатного звичаєвого права горян як у російських університетських центрах, так і серед місцевих ентузіастів-інтелігентів. На Кавказі у Максима Максимовича залишилося багато друзів.

Тут слід згадати про лист двох студентів Петровської академії, в подальшому відомих дослідників Соломона Туккаєва та Сафалі Урусбієва, що був надрукований в журналі “Отечественные записки” [Туккаев, Урусбиев 1884, 275–276]. Ця публікація з’явилася як відповідь на статтю Якова Абрамова, в якій він критикував Ковалівського, звинувачував його в помилковості використаних дослідницьких методів та висловлював сумніви в якості зібраних ним під час експедиції 1883 р. матеріалів [Абрамов 1884, 163–167]. У своєму зверненні студенти писали: “г. Абрамов имеет совершенно неверное представление об источниках, послуживших г. Ковалевскому для изображения быта кавказских горцев, и ради восстановления истины, мы, бывшие спутники г. Ковалевского на Кавказе, следовательно, близко знакомые со всей обстановкой его путешествия и исследований, просим вас напечатать нижеследующее наше заявление, имеющее единственною целью исправление фактических ошибок, заключающихся в заметке г. Абрамова. 1) Прежде всего г. Абрамов упрекает проф. Ковалевского в том, что он не делал личных наблюдений, так как ограничился посещением только одного аула. Заявляем, что г. Ковалевский посетил не один, а девять больших аулов, помимо отдельных поселков и таких центров, как Владикавказ и Нальчик, где можно найти изрядное количество туземцев, могущих дать много ценных сведений исследователю. Из девяти упомянутых аулов, три (Хулам, Чегем и Озроково) принадлежат горцам-балкарцам и составляют как раз половину всех аулов балкарского племени... 2) Дальнейшее заблуждение г. Абрамова состоит в том предположении, что г. Ковалевский отбирал сведения у одних высших сословий горцев и, далее, что он не обратил внимание на другие источники, как, например, на народные предания. Если бы г. Абрамов был с нами во время путешествия г. Ковалевского, он не сказал бы ничего подобного. Он увидел бы, с какой осмотрительностью и обстоятельностью вел г. Ковалевский свои расспросы. Эти последние касались, главным образом, обычного права и земельного строя горцев. Сведения

отбирались у лиц самого разнообразного общественного положения, но преимущественно у низших сословий. В каждом ауле г. Ковалевский приглашал к себе стариков – не двух, не трех, а человек двадцать и более – и расспрашивал он каждого порознь, по одному и тому же вопросу. Это делалось с той целью, чтобы проверить показания одних показаниями других и выяснить кажущиеся или действительные противоречия в ответах. Таким путем нашему путешественнику удалось собрать весьма значительное количество материала для издания обычного права, земельного строя и сословных отношений у горцев. Вместе с тем г. Ковалевский расспрашивал о преданиях, сказаниях, в записывании которых, по просьбе профессора, принимали участие и мы, пишущие эти строки. 3) Переходим к последнему заблуждению г. Абрамова. Автор заметки полагает, что г. Ковалевский не пользовался архивными источниками. Нам хорошо известно, что г. Ковалевскому, благодаря любезности начальника Терской области г. Юровского, был открыт доступ во все местные архивы, и что наш путешественник энергично воспользовался этой любезностью... начальника области и в областном правлении. При этом г. Ковалевский, на наших глазах, пересмотрел громадное количество дел из практики горских словесных судов... Точно так же им пересмотрены в аулах и сделаны выписки из книг, куда заносят решения сельских судов по обычному праву” [Туккаев, Урусбиев 1884, 275–276]. Такой завзятый захист беззаперечно довів необгрунтованість звинувачень Абрамова, водночас продемонструвавши щирю повагу горян до Максима Ковалівського.

Таку ж повагу в своїх працях виявляв Максим Максимович і до своїх кавказьких знайомих. Гостинність цих людей вразила його своєю щирістю та безкорисливістю. От як він описує випадок, що трапився на гірській дорозі, коли їхня кавалькада наздогнала групу горян, що перевозили дрова віслючками. Мандрівники попрохали в них трохи кефіру (який вважався тоді модною панацеєю). Ковалівський пише, що вони декілька разів “прикладувались к бурдючку с живительной влагой”. І хоча самі напросилися до горян на частування й були впевнені, що беруть кефір за гроші, “однако горец, пожертвовавший” їм “большую часть содержания своего бурдючка, упорно отказался от денег и

осыпав” їх “пожеланиями счастливого пути, отъехал во-своеси” [Ковалевский 1884, 548].

З його праць можна дізнатися і про побут горян. Ось як він описує помешкання балкарців: “Сакли хуламцев и вообще горских татар... издали имеют вид груды камней и развалин. Вокруг небольшого дворика тянется ряд низеньких построек, сложенных из камня без цемента. Плоские крыши покрыты землей, и если бы не плетеные и вымазанные глиной широкие круглые трубы, вы не догадались бы, что ходите по крыше, а не по зеленой лужайке. Перед четырехугольными жилыми помещениями идут навесы на массивных столбах. Отдельно от других построек при каждой сакле – помещения для всякого приезжего, кунацкая. Привязав коня к рогатой коновязи, вы входите, нагнувшись в низенькую дверь кунацкой. На земляном полу у одной стены стоит широкая двуспальная деревянная кровать, у другой стены прямо на земле очаг, над ним пасть широкой трубы. По стенам полки для вещей. Все помещение, иногда сажени 3 длиною, освещается скудно маленьким окошком, конечно, без рам и стекол” [Ковалевский 1884, 548–549].

Детальний опис подає Максим Ковалівський й інших сторін життя в горах. Ніхто та ніщо не залишалось поза увагою дослідника. Все йому було цікаво. Майбутній відомий соціолог своїми очима побачив численні звичаї та події, які вже давно не існували в такому вигляді в іншій Європі, й про які можна було тільки прочитати в книжках. Він постійно наводить паралелі з аналогічними явищами з німецької, англійської, французької історії. Передбачає, що, напевно, під впливом цивілізації невдовзі вони зникнуть і на Кавказі. Але все те, що він мав можливість спостерігати в житті, тут і зараз, являло собою неоціненний матеріал для наступних досліджень. Чим він і скористався повною мірою в своїх книгах.

Можна констатувати, що велику зацікавленість у сучасників, які займалися дослідженням докласового суспільства, викликали кавказознавчі праці Ковалівського, оскільки лише завдяки їм став знаним багатющий етнографічний матеріал. Максим Максимович увесь світ ознайомив з улаштуванням життя народів цього регіону. Вивчення родинної громади, родового устрою та пов’язаних із ними соціальних інститутів на Кавказі стало безсумнівною

заслугою вченого, оскільки саме в ці роки проходило становлення норм богословського права (фікга), яке в деяких питаннях виявилось довшим за норми адату. Впливало й російське законодавство. Так, Ковалівський констатує, що за звичаєвим правом жінка не може виступати свідком у суді, тоді як фікг їй це дозволяє. На користь нареченої віддавався увесь калім, і чоловік вже не мав на нього права. Поява приватної власності в окремих членів великої родини сприяла її поступовому розпаду. У карачаєво-балкарській правовій культурі з'явилася норма письмових записів судових рішень, а також письмова фіксація угод, тоді як раніше значна частина погоджень закріплювалися простим рукописанням у присутності свідків. Інститут поруки також поступово еволюціонував як додаток до договірних зобов'язань. Продовжував діяти третейський суд, але він розглядав лише суперечки, які виникли у представників різних родів, тоді як справи одного роду належали до повноважень ради старійшин. Значну увагу вчений приділяв вивченню звичаю кровної помсти, зазначаючи, що в цьому аспекті ані російське законодавство, ані мусульманське письмове право “не повливали существенно на видоизменения народного права... родовые междоусобия переходят из поколения в поколения”. Водночас поступово зникало багато інших пережитків родового побуту.

Не менш важливим було дослідження й офіційних документів, зокрема матеріалів народних судів та горських адатів, що зберігалися в архівах сіл та округів. Записані дослідниками родинні перекази та легенди, безсумнівно, також є цінним джерелом. Як і бесіди з муфтіями та старійшинами, записи про які Ковалівський залишив у своїх польових щоденниках. Необхідно зазначити, що ці щоденники, як і листи Максима Максимовича до різних адресатів, які зберігаються у ЦДАЛМ Санкт-Петербурга та Відділі рідкісних книг та рукописів Наукової бібліотеки МДУ ім. М. В. Ломоносова, дають нам неоціненний матеріал для вивчення творчої спадщини вченого.

Вимушена еміграція перервала експедиції Максима Максимовича на Кавказ, але не зупинила його цікавість до адатного права, про що свідчать написані ним вже за кордоном узагальнюючі праці (Ковалевский М. М. “Современный обычай и древний закон”, Ковалевский М. М. “Закон и обычай на Кавказе” та ін.).

Книги Ковалівського завжди були надійним джерелом для вчених. Посилання на них можна знайти в багатьох серйозних працях, зокрема “Походженні сім’ї, приватної власності та держави” Фрідріха Енгельса. Твори Ковалівського з адатного права ще довго будуть відправною точкою для кавказознавців в їхніх дослідженнях.

Хоча Максим Максимович Ковалівський більшу частину життя провів у Європі та Росії, він ніколи не забував про рідну землю – Україну. Про це свідчить його епістолярій, який він писав, перебуваючи в харківській садибі, протягом багатьох років, тобто під час своїх коротких візитів з еміграції він завжди відвідував свою малу батьківщину. Й делегатом І Державної думи він теж став від Харківської губернії. Але й Кавказ завжди залишався в його серці.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамов Я. М. М. Ковалевский о сословно-поземельных отношениях у горцев Северного Кавказа // Отечественные записки. Т. 267. Отд. II. 1884.

Арсеньев К. К. Ковалевский М. М. // Вестник Европы. 1916. № 4.

В Сванетии. Из путешествия И. И. Иванюкова и М. Ковалевского // Вестник Европы. Кн. 8, 9. 1886.

Виноградов П. Г. Максим Максимович Ковалевский: Некролог (составлен и читан на заседании Общего собрания Императорской Академии наук 9 мая 1916 г.) // Известия Академии наук. Сер. VI. Т. X, № 13, 1916.

Виноградов П. Г. Рец. на кн.: М. М. Ковалевский. Современный обычай и древний закон // Русские ведомости. 1887. № 75.

Гагкаев К. Памяти М. Ковалевского // Советская этнография. 1946. № 3.

Гарданов В. К. Обычное право как источник для изучения социальных отношений у народов Северного Кавказа в XVIII–XIX вв. // Советская этнография. 1960. № 5.

Гуревич П. В. Максим Максимович Ковалевский // Правоведение, 1971. № 5.

Емельянов Ю. М. М. М. Ковалевский (1851–1916). Библиография трудов М. М. Ковалевского. Литература о М. М. Ковалевском //

Истории и историки. Историографический ежегодник. 1980. Москва, 1984.

Иванюков И. И., Ковалевский М. М. У подошвы Эльборуса // **Вестник Европы.** Т. 1, кн. 1, 2. 1886.

Игнатъева М. В. Роль М. М. Ковалевского в изучении обычного права народов Кавказа // **Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена.** Т. 2, № 19. 2006.

Калоев Б. А. М. М. Ковалевский и его исследования горских народов Кавказа. Москва, 1979.

Калоев Б. А. В. Ф. Миллер – кавказовед. Орджоникидзе, 1963.

Ковалевский М. М. В горских обществах Кабарды. Из путешествий Всеv. Миллера и Макс. Ковалевского // **Вестник Европы.** 1884. Кн. 4.

Ковалевский М. М. Закон и обычай на Кавказе. В 2-х т. Москва, 1890.

Ковалевский М. М. Клан у аборигенных племён России // **Социологические исследования.** 2002. № 5.

Ковалевский М. М. **Моя жизнь: Воспоминания.** Москва, 2005.

Ковалевский М. М. Некоторые архаические черты семейного и наследственного права осетин // **Юридический вестник.** 1884. № 6, 7.

Ковалевский М. М. **Очерк происхождения и развития семьи и собственности** / Пер. с франц. Под ред., с предисл. и примеч. М. О. Косвена. Москва, 1939.

Ковалевский М. М. Поземельные и сословные отношения у горцев Северного Кавказа // **Русская мысль.** 1883. № 12.

Ковалевский М. Предисловие // Мэн Г. С. **Древний закон и обычай. Исследование по истории древнего права.** Пер. с англ. Москва, 1884.

Ковалевский М. М. Родовое устройство Дагестана // **Юридический вестник.** 1888. № 12.

Ковалевский М. М. **Современный обычай и древний закон. Обычное право осетин в историко-сравнительном освещении.** В 2-х т. Москва, 1886.

Ковалевский М. М., Миллер В. Ф. Сообщение о поездке в горские общества Кабарды и в Осетию летом 1883 г. // **Известия**

Кавказского отдела Русского географического общества. Т. 8, вып. 1, 1883.

Лаптин П. Ф. Проблема общины в трудах М. М. Ковалевского // **Вопросы истории. 1955. № 9.**

Левитский В. Ю. **Кавказ в творческом наследии М. М. Ковалевского: историко-правовые взгляды.** Дисс. ... канд. ист. наук. Владикавказ, 2007.

Леонтович Ф. И. **Адаты кавказских горцев. Материалы по обычному праву Северного и Восточного Кавказа.** Ч. 1–2. Одесса, 1882–1883.

Мизиев И. М. Эльбрус и дом Урусбиевых // **История Балкарии и Карачая в трудах Исмаила Мизиева. Т. 3.** Нальчик, 2010.

Мионов Д. В. **Социально-антропологическая концепция М. М. Ковалевского.** Дисс. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2006.

Туккаев С., Урусбиев С. Письмо в редакцию // **Отечественные записки. Т. 268. Отд. II. 1884.**

Kovalewsky M. **Coutume contemporaine et loi ancienne: Droit coutumier ossétien, éclairé par l'histoire comparée.** Paris, 1893.

Kovalevsky M. **Modern Customs and Ancient Laws in Russia: Being the II-chester lectures for 1889–90.** London, 1891.